

RÂŞİD HALİFELER DÖNEMİNDE İDARE SİSTEMİ VE DİVAN TEŞKİLATI*

Mehmet ŞİMŞİR
Selçuklu Merkez Vaizi

Organization of Diwan at the Time of Khulafa al-Rashidun.

As far as the Islamic History is concerned, in addition to the political events, cultural progress is also important. In this article, it has been examined formation and development of diwan organization under seperate titles. It has been also studied the narrations on the foundation of diwan organization at the time of Caliph Umar. Finally, present diwans which were formed to the time of al-Khulafa al-Rashidun were briefly examined.

GİRİŞ

Hz.Muhammed (s.a.v) ile temelleri atılan, özellikle de hicretten sonra oluşumu belirli temellere bağlı olarak gelişen İslâm toplumunun yaşayış ve değişimi, Râşid Halifeler döneminde ana yapısıyla ortaya çıkmaya başlamıştır. Dinî, iktisadî, ictimai, ilmî ve idarî alanlardaki gelişmeler zaman içinde ihtiyaçların artması, hitap edilen bölge ve insan kitlelerinin genişlemesi gibi sebeplerle nüveden kemale doğru hızlı ve köklü gelişmelerin oluşmasına neden olmuştur.

İncelemeye çalışacağımız Râşid halifeler döneminde idarî alandaki en ciddi gelişmeler yaygın kanaate göre Hz.Ömer döneminde olmuştur. Ancak bu demek değildir ki, daha önceki dönemlerde bu sahada hiç faaliyet olmamıştır. Örneğin divan teşkilatının ilk tesisi çoğunluğa göre Hz.Ömer döneminde başlatılır. Halbuki kanaatimizce Hz.Muhammed (s.a.v) devrinden itibaren divan sistemi var idi. Ancak şunu da belirtelim ki, devlet idari yapısı içerisinde divan teşkilatı köklü ve güçlü bir yapının eseri olduğundan Hz.Muhammed (s.a.v) döneminde bütün yönleriyle mükemmel bir şekilde kurulmuş ve işliyor olduğunu söylemek de mümkün değildir. Ama divan sisteminden haberdar olunmuş, çeşitli divanlar

* Bu makale "İlk Dönem İslam Divanlarının Tarihsel Gelişimi –Başlangıçtan Abdülmelik b. Mervan Dönemi Sonuna Kadar-", isimli Yüksek Lisans tezinden (Konya-2002) özetlenerek oluşturulmuştur.

kurulmuş ve farklı alanlarda divan kayıtları tutulmuştu. Hatta Arap toplumu cahiliye döneminde bile divan sisteminden haberdar idiler.¹ Arapların bütün bilgilerini içine alan, bunları muhafaza eden ve daima başvurdukları şiire "Dîvânü'l-Arap" veya "Dîvânu İlmî'l-Arap" adı verilmiştir.² Kelimenin aslının Arapça olduğunu söyleyen Nehhas, "Arap dilinde, kendisine müracaat edilen ana kaynağa divan denildiği bilinmektedir" der ve bu görüşüne delil olarak ta İbn Abbas'ın; "Benden, açıklamamı istediğiniz Kur'an-ı Kerim'deki garip kelimeler için Arap şiirine bakınız. O kelimelerin manasını şiirden araştırınız, zira şiir Arabın divanıdır." sözünü hatırlatmıştır.³

Yine Hz.Aişe'nin, Hz.Peygamber (s.a.v)'den yaptığı bir rivayette, "Allah katında üç divan vardır"⁴ denilmektedir. Burada kullanılan "divan" kelimesinden kastın da "hesap defteri" olmasından ötürü o günde de mezkûr şekilde bir divan türünden haberdar olduğunu söyleyebiliriz.

H.z.Muhammed (s.a.v)'in Mekke'den Medine'ye hicretinden (622) sonra orada bir site devleti kurduğu, risalet görevinin yanında devlet başkanlığı görevini de üstlendiği bilinmektedir. O, Medine'de müslümanlarla birlikte yerli halkın bütün gruplarının reisleri ve temsilcilerini bir toplantıya davet ederek, onları müşterek bir belediye teşkilatının kurulmasına, hatta lüzumuna ikna etti. Bu şekilde bir şehir devletinin temeli atılmıştır.⁵ Bu yapı içerisinde yeni devletin ilkelerini ve idarî sistemlerinin temellerini teşekkül ettirmeye çalışmıştır. Konumuzun dağılmaması için derinlemesine incelemeye girmeyeceğimiz bu başlıkta hiç değilse onun zamanında teşekkül ettirilmiş divanlardan arzu edenlerin daha geniş bilgi için bakabilecekleri temel kaynaklardaki delillerini zikrederek başlıklar halinde sunmakla yetineceğiz.

Konumuzla ilgili olarak bu döneme ait örneklerden bazılarını şöyle ifade edebiliriz:

a)-Devlet ve kabilelerle yazışmalar, bu yazışmaları yapacak birçok kâtibin görevlendirildiği yazışma divanı organizasyonu.⁶

b)-Toplum yapısını, niteliğini, ictimâî ve iktisadî yönlerini tespitte yönelik ola-

¹ Kalkaşendî, Ahmed b. Ali (V. 821/1418), Subhu'l-Â'sa fî Sınâ'ati'l-İnşa (Nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin vd.), I-XIV, Beyrut, 1987, I, 121; ed-Duri, Abdülaziz, "Divan", DİA, İstanbul, 1994, IX, 337-338.

² ed-Duri, Abdülaziz, "Divan", DİA, IX, 337-338.

³ Kalkaşendî, Subhu'l-Â'sa , I, 121.

⁴ Ahmed b. Hanbel, (V.H. 241/855), Müsned, Beyrut, trs., VI, 240.

⁵ Hamidullah, Muhammed, İlk İslâm Devleti, (Çev. İhsan Süreyya Sırma), İstanbul, 1992, s. 30-40.

⁶ Ya'kubî, Ahmed b. İshak (V. 292/905), Tarihül-Yakubî (nşr. M. Th. Houtsma), I-II, Dâru Sâdir, Beyrut, trs., II, 80-81; Taberî, Cafer b. Muhammed b. Cerir (V. 310/922), Tarihü't-Taberî (Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Beyrut, trs., III, 173; el-Cehşiyarî, Ebû Abdillâh Muhammed (V. 450/1058), Kitabü'l-Vüzera ve'l-Küttâb, (Thk. Mustafa es-Sakka vd.) Mısır, 1980, 12-13; Kalkaşendî, Subhu'l-Â'sa, I, 89-91; el-Askalanî, İbn Hacer, Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahih-i Buharî, (Thk. Taha Abdurrauf Sa'd vd.), Kahire, 1978, XXVII, 216; Kettani, Muhammed Abdülhay (V.M. 1962), et-Teratibu'l-İdariyye (Thk. Ahmet Özel), I-III, İz yay., İstanbul, 1993, I, 204-208, II, 158; Hamidullah, Muhammed, Hz.Peygamberin Altı Orijinal Diplomatik Mektubu, (Çev. Mehmet Yazgan), Beyan Yay., İstanbul, 1990; Hallak, Hasan Ali, Ta'ribu'n-Nükûd ve'd-Devâvin fi Asri'l-Ümevî, Beyrut, 1986, 87.

rak yapılan nüfus sayımıyla oluşturulan kayıtlar.⁷

c)-Beytü'l-mal'in işleyiş, kurum ve mekan olarak mevcut oluşu.⁸

d)-Mektupların mühürlenmesi, bu işlem için Hz.Peygamber (s.a.v)'in yüzük edinmesi, bu uygulamanın daha sonra Divanü'l-Hatem olarak kendisini göstermesi.⁹

A) RÂŞİD HALİFELER DÖNEMİNDE HİLÂFET MÜESSESESİNİN KURULUŞU

Asıl konumuz olan divan müessesesinin bu dönem içerisindeki durumuna geçmeden önce Halife seçilmesi işlemine kısaca değinmekte fayda bulunmaktadır. Zira bir yönetim şekli olan Halifelik sistemi konusunda müslümanlar arasında Hz.Muhammed (s.a.v)'in vefatından hemen sonra girişimlerin başlamış olması, hatta bazı araştırmacılara göre daha Hz.Muhammed (s.a.v) hayatta iken vefatından sonra devlet başkanlığı planlarının yapıyor olması¹⁰ o gün itibariyle işleyen bir devlet sisteminin varlığını bize göstermektedir.

Bu açıdan Hz.Muhammed (s.a.v)'in vefatından sonra meydana gelen Halifelik sistemi ve ilk Halife seçimi hakkında kısaca bilgi vermemiz faydalı olacaktır:

Hilâfet; lügatte, bir kimseden sonra onun yerine gelmek manasındaki "Halafe" fiilinin mastarıdır.¹¹ İstilah anlamı ise; Dinin ikamesinde, irtidat ve bid'atlerden korunmada, devlet siyasetinin, dinî hükümlerinin ve usullerinin prensiplerinde Hz, Muhammed (s.a.v)'e niyabettir.¹² Bu açıdan bakıldığında Halife, kendi üstünde hiçbir yöneticinin bulunmadığı ve makamını başka hiçbir kimsenin paylaşmadığı, Allah'ın mümin kullar için koyduğu ilahî sisteme uygun bir şekilde halkı yönetmek üzere seçilen en büyük yöneticidir.¹³

Bu düşüncelerle hareket eden ilk dönem Müslümanları Hz.Muhammed (s.a.v)'in vefat haberinden hemen sonra öncelikle Ensar olmak üzere başlarına bir devlet başkanı seçmek üzere Benî Saide Gölgeğinde toplandı.¹⁴ Bunların

⁷ el-Buhârî, Ebû Abdillâh b. İsmail, (V. 256/870), Sahihu'l-Buhârî, İstanbul, trs., Cihad, 181; Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. Haccac (V. 261/865), el-Camiu's-Sahih, Beyrut, trs, İman, 235.

⁸ Bu konudaki rivayet ve görüşler için MEB. İslâm Ansiklopedisi ve DİA'nın ilgili "Beytül-Mal" maddelerine bakılabilir. (Hz.Hasan'dan "Rasulullah beni sadaka odasına götürdü" rivayeti, Hz.Ömer, Bilal-i Habeşi, Ebû Ubeyde b. Cerrah ve Muaz b. Cebal gibi şahısların Beytü'l-Mal görevlisi olduklarına dair rivayetler v.s.) Ebû'l-Ulâ Mardin, "Beytü'l-Mal" MEB. İslâm Ansiklopedisi, Eskişehir, 1977, II, 591; Erkal Mehmet, "Beytü'l-Mal", DİA., VII, 91, Ayrıca bkz. Subhi Salih, İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri (Çev. İbrahim Sarmış), Düşünce Yay., İstanbul, 1981, 267.

⁹ el-Buhârî, Libas, 46, 50-55; el-Müslim, Mesacid, 222; el-Belazurî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabir (V. 279/892), Futuhu'l-Buldan, (Thk. Abdullah Enis et-Tabba'), Beyrut, 1957, 646; İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyüddin Abdurrahman b. Muhammed (V. 808/1405), Mukaddime, (Çev. Süleyman Uludağ), I-II, İstanbul, 1988, I, 670.

¹⁰ Fıçlalı, Ethem Ruhi, "Hariciliğin Doğuşu", A.Ü.İ.F.D., XXII, 221.

¹¹ İbn Manzur, Lisanu'l-Arab, I, 886.

¹² el-Maverdi, el-Ahkamu's-Sultaniyye, s. 28; İbn Haldun, Mukaddime, s. 552; Kettani, et-Teratibu'l-İdariyye, I, 81.

¹³ Kettani, et-Teratibu'l-İdariyye, I, 81.

¹⁴ İbn Sa'd, et-Tabakatü'l-Kübra, III, 182, İbnu'l-Esir, Ebû'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem, (V. 630/1233) el-Kamil fi't-Tarih, (Thk. Abdulvahab en-Neccar), Mısır, 1929, II, 220.

içerisinde Ensarın adayı Hazreç'in lideri durumundaki Sa'd b. Ubade idi ve kendisinde bu iş için oldukça arzulu idi.¹⁵ Hz.Ebû Bekir, Hz.Ömer ve Ebû Ubeyde'de daha sonra Beni Saide Sofası'na geldiler.¹⁶ Burada yapılan müzakereler ve halifenin bir Ensar'dan bir de Muhacirlerden olması¹⁷ gibi değişik teklifler değerlendirildikten sonra Hz.Ebû Bekir'in;

"Biz sizden önce Müslüman olduk,"¹⁸ "Biz Muhacirler Peygamber'in aşiretindeniz onun aşiretinden olanlar hilafete daha layıktırlar¹⁹, Arablar bu konuda Kureys'ten başkasını tanımazlar"²⁰ gibi kendi görüşlerini içerir bir konuşma yaptı.

Bu konuşma ile toplantıda durum Muhacirlerin lehine doğru gelişmiştir. Çünkü Ensar'ı oluşturan Evs ve Hazrec kendi aralarında rekabet içinde idiler.²¹

Hz.Ömer bu durumu iyi değerlendirdi ve hızlı bir tavırla Hz.Ebû Bekir'i aday göstererek ona biat edilmesini temin etti.²² Daha sonra ise Hz.Ömer bu şekilde acele ile hareket etmesinin doğru olmadığını ama daha kötü olayların vuku bulmaması için böyle davrandığını ifade etmiş ve bu konuda Allah'a sığındığını bildirmiştir.²³

Buraya kadar aktardığımız bu halifelik seçimi içerisinde konumuzla alakalı iki husus gözümüze çarpmaktadır. İlk olarak bu olay bize Hz.Muhammed (s.a.v)'in kurmuş olduğu ve başkanlığını da kendisinin yürüttüğü bir devletin varlığını göstermektedir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi O, dini görevlerinin yanı sıra devlet ile ilgili bazı tedbirler de almış, mevcut işleyen bir sistemi kendisinden sonrakilere bırakmıştır. İkinci olarak ise şunu belirtmeliyiz ki bu sistem her ne kadar nüve olarak ve sistematik olmayan kurumlar olarak başlamış ise de henüz yeni bir medeniyet ve kültür oluşumunun başında bulunan Müslüman-Arap âlemi bu işe gereken ehemmiyeti toplum olarak verememiştir. Zira Halifelik seçiminde gördüğümüz gibi hâlâ zihinlerinde bir kabile ve aşiret idarî anlayışının izleri mevcuttur. Hz.Ebû Bekir'in halife seçilmesinde Ensar'ın kendi arasındaki Evs ve Hazrec olmak üzere iki kabilenin rekabeti, Sa'd b. Ubade'nin aşiret mantığı anlayışı ile hilâfet makamına kendisinin daha çok layık olduğunu düşünmesi ve Hz.Ebû Bekir'in ileri sürdüğü deliller bize bunu göstermektedir.

Ancak bu olaydan sonra genel olarak Râşid Halifeler döneminde bu basit anlayıştan uzaklaşıldığını, onların Hz.Muhammed (s.a.v)'in ortaya koymaya

¹⁵ İbnu'l-Esir, Üsdü'l-Gabe fî Ma'rifeti's-Sahabe b.y.y. 1969, II, 284.

¹⁶ İbn Sa'd, et-Tabakatü'l-Kübra, III, 182.

¹⁷ İbn Sa'd, et-Tabakatü'l-Kübra, III, 182.

¹⁸ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdillâh b. Müslim, ed-Dineverî, (v. 276/889), Uyunu'l-Ahbar, Kahire, 1925, II, 233.

¹⁹ el-İmame ve's-Siyase, (İbn Kuteybe'ye nisbet edilir), Kahire, 1909, s. 9.

²⁰ İbn Kuteybe, Uyunu'l-Ahbar, II, 234; İbn Abd Rabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî (v. 327/939), el-İkdu'l-Ferid (Thk. Ahmed Emin), Kahire, 1948, IV, 258; İbnu'l-Esir, el-Kamil, II, 221; İbn Hanbel, Münsed, I, 56.

²¹ İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişam b. Eyüb el-Himyerî (v. 213/828), es-Siretü'n-Nebeviyye (Thk. M. Sekka vd.), Mısır, 1936, II, 204.

²² İbn Hişam, es-Sire, IV, 308-312; İbn Sa'd, et-Tabakatu'l-Kübra, III, 186.

²³ İbn Hişam, es-Sire, IV, 308-309.

çalıştığı devlet sistemini geliştirme gayretleri içerisinde bulduklarını ve bu konuda daimî olarak Hz.Muhammed (s.a.v)'in yakın arkadaşlarının desteği ile ilerlediklerini de belirtmemiz gerekir.²⁴

B) RÂŞİD HALİFELER DÖNEMİNDE DİVAN TEŞKİLATI İLE ALAKALI GELİŞMELER

1) Hz.Ebü Bekir Dönemi Divan

Halifelik makamına gelmiş olan Hz.Ebü Bekir gerek dinî gerekse devletle ilgili işlerinde Hz.Muhammed (s.a.v)'in yolundan ayrılmamaya ve her işinde onun usulünü takip etmeye özen göstermiştir. Bu durumu belirtmek üzere de kendisine "Allah'ın Halifesi" denilmesine karşı çıkmış ve kendisinin "Rasulullah'ın Halifesi" olduğunu belirtmiştir.²⁵

Yine Hz.Ebü Bekir, Hz.Muhammed (s.a.v)'in yol ve yöntemini takip ettiğini göstermek üzere, vefatından önce teçhizatlandırıp başına Üsâme'yi getirmiş olduğu, Hz.Muhammed (s.a.v)'in ordusunu ilk olarak sefere göndermek istemiştir. Kendisine yapılan itirazları dikkate almamış, hatta bu konuda Hz.Ömer ile aralarında şu diyalog geçmiştir;

"Ensar'dan bazı kimseler Üsâme'yi azletmeni istiyor" diyen Hz.Ömer'e cevabı şöyle olmuştur:

"Anan öle Ömer, Rasulullah'ın seçtiği bir heyet başkanını benim almamı nasıl istersin." Bu konuşmanın akabinde Üsâme'ye ve beraberindekilere nasihatler içerir bir konuşma yaptıktan sonra orduyu uğurlamıştır.²⁶

Bütün hususlarda Hz.Muhammed (s.a.v)'i takip etmeye çalışan Hz.Ebü Bekir, hilâfeti döneminde ağırlığını daha çok iki önemli konuya hasretmiştir ki bunlardan biri irtidat edenlerle mücadele, diğeri ise fetih hareketleridir.

"Ridde Olayları" diye bilinen ve "dinden dönme" hareketi olarak açıklanan bu olaylar Hz.Ebü Bekir'i hilâfetinin ilk yıllarında en çok meşgul eden olaylar olmuştur. Yemen ve Necid dolaylarındaki Araplardan bir kısmı İslâm'a girdikleri halde henüz tamamen dine ısınmamışlardı. Bazıları ise yalancı peygamber olarak ortaya çıkmış ve mücadeleye girişmişlerdi. Bu kimselerle ilk anlaşmazlık zekât konusunda olmuştur. Onlardan bazıları; "Namazı kılarız ama zekâtı ödemeyiz" dediler. Bunun üzerine Hz.Ebü Bekir; "Eğer onlar deve ve koyunlarının zekâtını bana vermezlerse kendileriyle elbette savaşacağım" diyerek, azim ve kararlılıkla onlarla mücadeleye başladı.²⁷

Hz.Ebü Bekir diğer taraftan da fetih hareketlerine hız vermiş, Sasanî ve Bizanslara karşı giriştiği mücadelede büyük başarılar elde ederek İslâm Devletinin topraklarını oldukça genişletmiştir.²⁸

²⁴ Yurdaydın, Hüseyin Gazi, İslâm Tarihi Dersleri, Ankara, 1988, s. 14.

²⁵ İbn Sa'd, et-Tabakatü'l-Kübra, III, 183; İbn Hanbel, Müsned, I, 10-11; Yakubî, et-Tarih, II, 136.

²⁶ İbnu'l-Esir, el-Kamil, II, 139.

²⁷ Vakıdî, Muhammed b. Ömer (v. 130/747), Kitabu'r-Ridde ve Nebeze min Futuhi'l-Irak (Thk. Muhammed Hamidullah), Paris, 1989, s. 31-32; Suyutî, Celalettin Abdurrahman b. Ebi Bekr (v. 911/1505), Tarihu'l-Hulefa (Thk. Muh. Muhyiddin), Kahire, 1964, s. 72-75.

²⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 44-59.

a) Devlet İdaresindeki Tutumu

Hız.Ebü Bekir devlet idari sistemini Hz.Muhammed (s.a.v) döneminde olduğu gibi devam ettirmiştir. Öyle ki mümkün olduğu müddetçe onun görevlendirdiği valileri dahi yerinden oynatmamıştır. Hatta görevden uzaklaşmış bir kimse varsa onu yeniden görevinin başına getirir veya müslümanların maslahatına olmak üzere onu görevden alması gerekiyorsa o şahıstan müsaade aldıktan sonra bu işi gerçekleştirirdi. Bu konuda Amr b. el-Âs'a şöyle yazmıştır:

"Daha önce seni Rasulullah'ın tayin etmiş olduğu bir vazifeye tayin etmiştim. Şimdi senin hayatın ve mematın için hakkında daha hayırlı olacak bir sebebe müsteniden seni bu işten almak istiyorum."²⁹

O, Hz.Muhammed (s.a.v) dönemindeki bölgelerin taksimatına da uygun hareket etmiştir.³⁰

Bu şekilde çoğaltabileceğimiz birçok örnekle Hz.Ebü Bekir'in, önceki yapıyı muhafaza ettiği ancak geliştirici pek fazla tedbir almadığını söyleyebiliriz. Konumuza ışık tutması açısından uygulamaları içindeki Hz.Muhammed (s.a.v)'in koyduğu sistemi devam ettirdiğini gösterir birkaç hususa daha değinmek istiyoruz.

b) Beytül-Mâl'in Devam Etmesi

Hız.Muhammed (s.a.v) döneminde oluşturulmuş Beytül-Mâl yine aynı fonksiyonuna devam etmiş, zekat, ganimet gelirleri, fey, haraç, öşür vs. ile beslenen bu müesseseye aynı zamanda başta halife olmak üzere devlet memurlarına atâ ve maaş ödemeye devam etmiştir.³¹

Bu müessesenin varlığı ve devamını gösterir şu rivayeti de zikretmek faydalı olacaktır:

Hız.Ebü Bekir'e biat edildiğinde kolunda hurma dalından yapılmış torbalar olarak sabah erken pazara giderken Hz.Ömer ona nereye gitmekte olduğunu sordu. O da, "Pazara" diye cevap verdi. Hz.Ömer, "Ne yapıyorsun, sen Müslümanların işini yükledin" dedi. O da şöyle karşılık verdi; "Çoluk çocuğumu nereden geçindireyim?" Bunun üzerine Hz.Ömer, "Gidelim, Ebû Ubeyde sana bir maaş tahsis etsin," dedi ve birlikte Ebû Ubeyde'ye gittiler. O da kendisine muhacirlerin ne en üstünü, ne en düşüğü olmayan bir kimsenin nafakası kadar bir pay ile yazlık ve kışlık elbise, bir de günlük olarak yarım koyun tahsisi yaptı.³² İbn Sa'd'ın diğer bir rivayetinde ise kendisine iki bin dirhem maaş bağlanınca O, "Çoluk çocuğum var, beni ticaretten alıkoydunuz, biraz daha artırın" deyince beş yüz dirhem daha artırıldığı³³ rivayet edilmektedir.

Hız.Ebü Bekir, Beytül-Mâl'e bir bekçi tayin etmez ve orada birikmiş malı eşit olarak bekletmeden dağıtırdı.³⁴

²⁹ Akkad, Abbas Mahmud, Hz.Ebü Bekir'in Şahsiyeti ve Dehası (Çev. Ali Özek), İstanbul, 1989, s. 213.

³⁰ Hasan, İ. Hasan, Siyasi-Dini-Kültürel Sosyal İslâm Tarihi (Çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş), İstanbul, 1982, II, 152; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 60-61.

³¹ İbn Sa'd, et-Tabakatu'l-Kübra, III, 213; Taberî, Tarih, III, 426.

³² İbn Sa'd, et-Tabakatu'l-Kübra, III, 184.

³³ İbn Sa'd, et-Tabakatu'l-Kübra, III, 185; el-Buhari, Buyu', 15.

³⁴ İbn Sa'd, et-Tabakatu'l-Kübra, III, 186.

c) Mektupların Mühürlenmesi

Hız.Muhammed (s.a.v)'in mektuplarını mühürlemek üzere edinmiş olduğu yük usulünü Hz.Ebü Bekir de devam ettirmiştir.³⁵ Bu da bize onun mevcut olan Resail Divanı sistemini aynen devam ettirdiğini göstermektedir. Hatta bu konuda Kettani, mevcut posta işlerinin Hz.Ebü Bekir döneminde sistemli olarak ortaya konulduğunu özellikle Emevî ve Abbasî döneminde büyük bir gelişmenin olduğunu söylemektedir.³⁶

II) HZ.ÖMER DÖNEMİ DİVAN

Tensib usulüyle iktidara gelen³⁷ Hz.Ömer Râşid Halifeler döneminin genel görünümüne uygun olarak, Hız.Muhammed (s.a.v)'in koyduğu esaslara bağlı kalmıştır. Ancak onun döneminde ülke sınırları oldukça genişlemiş, İslâm'a giren kişilerin beraberinde getirdikleri önceki kültür ve medeniyet izleri toplumu değiştirmiştir. Bu ve benzeri hususları göz önüne alan Hz.Ömer dinî ve idarî konularda öze bağlı kalmak kaydıyla bazı değişiklik ve yeniliklere imza atmıştır. Burada konumuzla direkt alakalı olmaması sebebiyle dinî sahalardaki bu tutum ve davranışlarıyla ilgili alana girmeyeceğiz. Ancak idarî mekanizmayla ilgili olanları ise vermemiz gerekecektir.

a) Devlet İdaresindeki Tutumu

Öncelikle şunu ifade etmeliyiz ki kendisi ve önceki dönemlerdeki fetih hareketleriyle oldukça genişlemiş olan İslâm topraklarının tamamını merkezden ve de kendi usulüne uygun yönetmek mümkün olamamıştır. Bunun için Hz.Ömer, fethedilen bölgelerin eski yönetim tarzlarını çoğunlukla mevcut halleriyle korumuştur.³⁸ Buralara sadece geniş yetkilere haiz valiler tayin edip, onlar eliyle idareyi temin etmiştir.³⁹

Hız.Ömer, "... ben onları -valileri- ancak insanlara dinlerinden ve Peygamberin sünnetlerinden bilmediklerini öğretmeleri, toplanan vergileri onlar arasında taksim etmeleri, insanlar arasında adaletle hükmetmeleri için gönderdim; bir müşkül ile karşılaşan olursa onu bana ulaştırmalarını emrettim"⁴⁰ sözüyle valilerinin görevlerini belirlemiştir. Bu durumda valiler dinî ve dünyevî hayatın her alanında yararlı gördüğü her şeyi yapabilecek geniş bir amelî yetkiye sahip olmuşlardır.⁴¹ Hatta O, adlî işlerin kurumsallaşmasından önce adlî işlerin yürütülmesini de valilere vermiştir.⁴²

Hız.Ömer, Hız.Muhammed (s.a.v)'in ashabından Amr b. el-Âs, Muâviye b. Ebi Süfyan, Muğire b. Şu'be gibi üstün kimseleri vali tayin ederken; Hız.Osman, Hız.Ali, Hız.Zübeyr, Hız.Talha, Hız.Abdurrahman b. Avf gibi onlardan daha

³⁵ İbn Sa'd, et-Tabakatu'l-Kübra, I, 258.

³⁶ Kettani, et-Teratibu'l-İdariyye, I, 268.

³⁷ İbn Sa'd, et-Tabakatu'l-Kübra, III, 200; Taberi, Tarih, II, 618; İbn Abd Rabbih, el-İkdu'l-Ferid, IV, 267.

³⁸ Hizmetli, Sabri, İslâm Tarihi, Ankara, 1991, s. 205.

³⁹ Şibli, Numanî, Bütün Yönleriyle Hız.Ömer ve Devlet İdaresi, s. 42.

⁴⁰ Ebü Yûsuf, Kitabu'l-Harac, s. 41.

⁴¹ Salih, Subhi, İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri, (Çev. İbrahim Sarıncı), İstanbul, 1981, s. 236.

⁴² Atar, Fahreddin, İslâm Adliye Teşkilatı, Ankara, 1979, s. 65.

üstünlerini ise bırakmıştır.⁴³

Hz.Ömer'in bu hareketinin sebebi, diğerlerinin iş konusundaki güç ve becerileri, Hz.Ömer'in de onlar üzerindeki kontrolüdür. Hz.Ömer görevlendirdiği bu zevatı denetlemek ve onlara hesap sormak durumundadır. Hatta bu düşüncesinden dolayı Haşimoğulları ailesinden kimselere nadiren görev vermiştir.⁴⁴

Onun devlet idare anlayışı, kurumlar kurup genişletmesi gibi hususlar direkt konumuz olduğundan onu bu noktada başarıya ulaştıran amilleri aktarmamız gerekmektedir. Bu yüzden idarede bir numaralı etken durumunda bulunan valiler konusundaki tutumunu daha derinlemesine incelememizde bir mahzur görmüyoruz.

Hz.Ömer idarede bulunan kendisi dahil bütün devlet memurlarının şaibeden uzak bulunması gerekliliğini düşünüyor ve bunu gerçekleştirmek için özellikle temsilcisi durumunda olacak valiler için özel şartlar koyuyordu. Aldığı tedbirlerden bazıları şöyle idi:

- 1) Bir şehre vali gönderdiğinde, onun mallarını yazardı.⁴⁵
- 2) Ortaklık, kira, alış-veriş ve benzeri muamelelerde valilerin hediyelere meyletmelerini engellemek için fazla ve gereksiz mallarının yarısını alıyordu.⁴⁶
- 3) Görevden aldığı valilerden bazılarının mallarından bir kısmını almıştı. Sa'd b. Ebî Vakkas ve Ebû Hureyre bunlardandır.⁴⁷
- 4) Göndereceği valilerden şahitler huzurunda şu şartlara uyacaklarına dair söz alırdı; katıra binmemek, ince ve yumuşak elbise giymemek, kapısını insanların ihtiyaçlarına kapamamak, yani hacib bulundurmamak.⁴⁸
- 5) Valiyi gönderdiği halka hitaben bir kararname yazmakta ve valinin sorumluluk alanlarını belirtmekte idi.⁴⁹

Hz.Ömer görüldüğü üzere devlet işlerine, onların en pratik ve sağlıklı yürütülmesine oldukça önem vermiştir. İşte bu yüzden birçok araştırmacı kendisine İslâm Devleti'nin idarî teşkilâtının ilk kurucusu ünvanını vermiştir.⁵⁰ Bu açıdan asıl konumuza geçmeden onun gerçekleştirdiği diğer bazı yenilikleri de hatırlatmamızda fayda vardır;

- 1) Hz.Ömer, kendi zamanında fethettiği yerleri vilayetlere ayırdı. Bu sırada Arabistan dışında olan Suriye, Mısır ve İran'ı birer İslâm eyaleti haline getirdi.⁵¹

⁴³ İbn Sa'd, et-Tabakatu'l-Kübra, II, 282-283.

⁴⁴ İbn Sa'd, et-Tabakatu'l-Kübra, II, 283, Şakir Mahmud, Dört Halife (Çev. Ferit Aydın), İstanbul, 1994, s. 288.

⁴⁵ İbn Sa'd, et-Tabakatu'l-Kübra, II, 282-283; el-Belazuri, Futûhu'l-Buldan, s. 314.

⁴⁶ İbn Teymiyye, Takiyuddin Ebû'l-Abbas Ahmed (v. 728/1263), es-Siyâsetu's-Şerîyye fi İslahî'r-Râi ve'r-Râiyye, Beyrut, 1966, s. 40.

⁴⁷ İbn Sa'd, et-Tabakatu'l-Kübra, II, 282-283.

⁴⁸ Ebû Yûsuf, Kitabu'l-Harac, s. 190; el-Belazuri, Futûhu'l-Buldan, s. 314.

⁴⁹ Atar, Fahreddin, İslâm Adliye Teşkilatı, s. 65.

⁵⁰ Şibli, Numani, Bütün Yönleriyle Hz.Ömer ve Devlet İdaresi, II, 35; Hizmetli, Sabri, İslâm Tarihi, s. 204.

⁵¹ Yurdayın, Hüseyin Gazi, İslâm Tarihi Dersleri, s. 14.

2) Basra, Kûfe, Fustat gibi yeni şehirler kurdu.⁵²

3) İdareyi kolaylaştırmak, servet ve gelirlerin kontrolünü sağlamak maksadıyla ülkeyi büyük idarî bölgelere ayırdı; İran'ı üç, Irak'ı ise birinin merkezi Kûfe, diğerinin merkezi de Basra olmak üzere iki vilayete ayırdı.⁵³ Aynı şekilde Şam bölgesini de biri Humus, diğeri Dımeşk merkez olmak üzere ikiye ayırdı. Filistin'i müstakil bir vilayet olarak bırakırken Kuzey Afrika'yı da, Yukarı Mısır, Aşağı Mısır, Batı ve Libya Sahrası olmak üzere üç vilayete böldü.⁵⁴ Yemen'i ise San'a ve Cened olmak üzere iki vilayete ayırdı.⁵⁵

4) Hz.Ömer askerî alanda da birçok değişikliğe imza atmıştır. Kendinden önceki dönemde var olan gönüllü askerlik sistemini mecburi hale getirmiş⁵⁶, orduya hiçbir şekilde ırk, din ve itikat ayrımı yapılmaksızın asker almış, Müslümanlarla aynı maaş alan binlerce Zerdüşt'e bile ordu içerisinde yer vermiştir.⁵⁷ Yine O, Cünd adı verilen askerî merkezler, askerlerin ikametine mahsus barakalar, süvari atlarına ait ahırlar, siciller ve kayıtların muhafaza edildiği, ordunun levazım ve mühimmatının saklandığı yerler inşa ettirmiştir.⁵⁸ Bu tür merkezleri Irak, Mısır, Cezire ve Suriye gibi yerlerde de edinmiştir.⁵⁹ Orduyu takım, bölük, tabur, tugay gibi rütbelere ayıran⁶⁰ Hz.Ömer, askerleri ve ailelerini de maaşa bağlamıştır.⁶¹

5) Onun döneminde dikkatimizi çeken bir husus da yazışma ve mektuplaşma usullerinin oldukça sistemli hale gelmiş olmasıdır. Öyle ki, sistemli posta teşkilatını önceki dönemden ayrı olarak onun geliştirdiği de ifade edilmektedir.⁶²

Konumuzun fazla dağılmaması gerektiği düşüncesiyle bu kadar bilgi ile yetiniyoruz. Zira yukarıda sıraladığımız gelişme gösteren sahalardan ayrı ve daha teferruatlı bilgiler vermek mümkündür. Ancak bizim ifade etmek istediğimiz daha önce var olan sistemlerin Hz.Ömer döneminde oldukça geliştirilip sistemleştirildiği görüşü olmasından dolayı bu bilgileri vermek zorunda kaldık. Burada şunu da ifade etmek istiyoruz ki O, bu gelişim hareketi içerisinde şu iki yolu takip etmiştir;

1) Önceden temelleri atılmış olan mevcut idarî işleyişleri şartlar gereği bir düzene ve kayda bağlamak,

2) Yeni gereksinimler ve yeni fetihlerle karşılaşılan zor durumları halletmek üzere diğer kültür ve medeniyet yapıları içerisindeki idarî işleyişleri İslâm Devlet Sistemine aktarmak.

⁵² Taberi, Tarih, III, 590-591.

⁵³ Yakut, el-Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdillâh Yakut b. Abdillâh el-Hamevî (v. 626/1228), Mu'cemu'l-Buldan, Beyrut, 1979, IV, 491.

⁵⁴ Hasan, İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, II, 152.

⁵⁵ Taberi, Tarih, IV, 241.

⁵⁶ Taberi, Tarih, III, 478-479.

⁵⁷ Şibli, Numanı, Bütün Yönleriyle Hz.Ömer ve Devlet İdaresi, II, 153.

⁵⁸ Şibli, Mevlana, Asr-ı Saadet (Çev. Ö. Rıza Doğrul), İstanbul, 1977, IV, 387-388.

⁵⁹ Şibli, Numanı, Bütün Yönleriyle Hz.Ömer ve Devlet İdaresi, II, 144-146.

⁶⁰ Salih, Subhi, İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri, II, 144-146.

⁶¹ Hizmetli, Sabri, İslâm Tarihi, s. 205, s. 370-371.

⁶² Kettani, et-Teratibu'l-İdariyye, I, 268.

Ancak şuraya dikkat çekmek istiyoruz ki onun yaptığı bu idari sistemler daha önce İslâm Devletince hiç kullanılmıyordu demek doğru değildir. Zira Hz.Muhammed (s.a.v) döneminde de gerekli olduğu miktarı ile idarî yapılarda yeni oluşum ve diğer kültür ve medeniyetlerden aktarımlar yapılmıştır. Ancak bu ihtiyaç ölçüsü içerisinde ve şartların müsaade derecesinde kalmıştır.

Çağdaş araştırmacılarından Hasan İbrahim Hasan ve Ali İbrahim Hasan'ın da tespit ettiği gibi İslâm Devletinde idarî yapı, genelde Bizans ve İran'da olduğu şekilde devam etmiştir. Müslümanlar, medeniyetlerini Bizans ve İran'ın enkazları üzerinde kurmuşlardır. Bu sistemleri bazen olduğu gibi almışlar, bazen de dini inanışları doğrultusunda ıslahata tabi tutmuşlardır.⁶³

H.z.Muhammed (s.a.v) döneminde başlayan bu uygulama, Hz.Ömer döneminde de devam etmiştir. Şimdi Hz.Ömer döneminde bu uygulamanın bir vechesi olarak divan teşkilatı konusundaki değişiklikleri aktarmaya çalışalım. Rivayetleri bu bakış açısıyla değerlendirdiğimizde de göreceğimiz üzere Hz.Ömer bu uygulamaları ile İslâm devlet idarî yapısında hiç olmayan bir divan sistemini aktarmamış, bilakis daha önceki aktarımları ihtiyaçlar muvacehesinde geliştirmiştir.

Nitekim Kettani, "Divan yönetimi, kâtiplikten ibarettir, Rasulullah ve kendisinden sonra gelen halifelerin kâtipleri vardı"⁶⁴ diyerek Hz.Muhammed (s.a.v) ve Hz.Ebû Bekir döneminde de divandan söz edebileceğimizi göstermektedir. Peki, Hz.Ömer dönemindeki uygulamanın aslı ve ortaya konulan yeniliğin vechesi ne idi? Buna cevap verebilmek için öncelikle birçok kaynakta geçen onunla ilgili divan tesisi rivayetlerini tahlil etmek gerekecektir.

b) Divan Tesisi ile Alakalı Gelişmeler

H.z.Ömer devlet gelirleri arttığı ve kendisine fethedilen bölgelerden çok miktarda ganimet geldiğini görünce önceki uygulamaların devamının zor olduğunu farkına vardı. Daha önce de aktardığımız gibi önceki uygulamalarda Beytü'l-Mal'e gelen gelirler bekletilmeden hemen dağıtılıyordu. Bu yeni durum karşısında ise Hz.Ömer, Ashab ile istişare ederek zorluklar sebebiyle ve tüm ahaliye hakkının tam olarak ulaştırılması için yeni uygulamalar ortaya koymak istediğini açıkladı.⁶⁵

H.z.Ali, toplanan malların Hz.Muhammed (s.a.v) ve Hz.Ebû Bekir dönemlerinde olduğu gibi tamamen dağıtılması ve geriye hiçbir şeyin bırakılmaması gerektiğini söyledi, Hz.Osman ise, "Herkese yetecek kadar mal var, alanla almayanın karışmasından korkuyorum" diyerek endişesini dile getirdi. Velid b. Hişam da; "Ben Şam'dan geldim. Orada Şam melikinın divan tedvin ettiğini gördüm. Sen de bir divan düzenle" dedi. Bu müzakereler sonucunda Hz.Ömer, Kureys'in ileri gelenlerinden ve neseb ilmini iyi bilen kişilerden Akil b. Ebi Tâlib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im'i çağırarak insanları mevki-

⁶³ Hasan, İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, en-Nüzumu'l-İslâmiyye, s. 169.

⁶⁴ Kettani, et-Terâtibu'l-İdariyye, I, 228.

⁶⁵ Ebû Yüsuf, Kitabu'l-Harac, s. 57; İbn Sa'd, et-Tabakatu'l-Kübra, III, 269; el-Belazuri, Fütühu'l-Buldan, s. 655-662; Taberî, Tarih, IV, 210; Suyutî, Celaleddin Abdirrahman b. Ebi Bekr (v. H. 911/1505), Tarihu'l-Hulefa, (Thk. Muhammed Muhyiddin Abdillamid), Kahire, 1964, s. 144.

lerine göre yazmalarını söyledi.⁶⁶ Böylece O, uygulanan eski usulü yeni bir uygulamayla geliştirmiş ve sağlamlaştırmış, daha kullanışlı hale getirmiştir.

Kaynakların ifade ettiği diğer bir rivayette ise olay şu şekilde anlatılmaktadır:

Ebû Hureyre âmili bulunduğu Bahreyn'den beşyüzbin dirhem mal getirmişti. Akşam vakti Hz.Ömer'in yanına vardığında; "Ey Müminlerin Emîri! Bu malı al" dedi. O, "Ne kadardır?" diye sorunca, "Beş yüzbin dirhem" dedi.

Bunun üzerine Hz.Ömer: "Beş yüz bin dirhem ne kadar olduğunu biliyor musun?" dedi. Ebû Hureyre de "Evet, beş tane yüzbinin toplamı " diye cevap verdi. O, "Bu gece sen uykusuz benziyorsun, şimdi git, bu gece uyu, sabahleyin bakarız" dedi. Sabah olunca Ebû Hureyre yeniden gelerek, "Bu malı benden al" dedi. Hz.Ömer tekrar "O ne kadardır?" deyince O, "Beş yüz bin dirhemdir" dedi. "Bu mallar helâl kaynaktan mı?" diye sordu. Ebû Hureyre ise, "Yalnızca öyle olduğunu biliyorum" cevabını verince Hz.Ömer şu konuşmayı yaptı;

"Ey insanlar! Biliniz ki çok miktarda mal geldi. Bunu ölçmemizi isterseniz, ölçeriz, saymamızı isterseniz sayarız, sizin için tartmamızı isterseniz, tartarız." Bunun üzerine dinleyenlerden biri şunları söyledi:

"Ey Mü'minlerin Emiri! İnsanlar için divanlar kur, onlar buna göre alsınlar." Bu fikir Hz.Ömer'in hoşuna gitti ve divan defterlerini düzenletti.⁶⁷

Bu rivayette de görüldüğü gibi Hz.Ömer'in yaptığı uygulama ve oluşturduğu yeni bir divan sistem kurup, tesis etme değil, bilakis malların kişilere haksızlık olmadan eşit bir şekilde ve de haklarına göre verilme önceki uygulamadan farklı olarak kime ne hisse düşüğünü, öncelik hakkına kimlerin sahip olduğunu bir karışıklığa mahal vermemek üzere kayıt altına alma istek ve işlemidir. Zira o dönemdeki devlet gelirleri önceki dönemlerden çok fazla miktara ulaşmış bulunuyor ve bunların bir anda dağıtılması da mümkün görünmüyordu. Bunun için O, yeni hisse tayinlerini ve kime ne kadar verildiğini temin için defter tutma işleminde bir değişiklik yapmıştır.

Görüşümüzü destekleyen onun yaptığı hisse tahsis ve tashihleriyle alakalı kaynaklarımızda oldukça fazla, uzun ve de farklı rivayetler mevcuttur.⁶⁸ Farklılıkları, uzun rivayetleri bir kenara bırakarak Hz.Ömer'in yapmış olduğu yeni tahsis ve tashih işlemini özetle vermeyi daha uygun bulduk.

c) Divan Tesisi ile Alakalı Diğer Bir Rivayet

Hız.Ömer ve divan oluşturması ile alakalı kaynaklarımızda geçen diğer bir rivayet ise şöyledir:

İran asıllı Fırızan bir ordu göndermekte olan Hz.Ömer'e, "Bu göndermiş olduğun ordudan birisi ayrılırsa (fırar ederse) ona ne yaparsın ve senin komutanın onun ayrıldığını nasıl bilir?" diye sorunca Hz.Ömer: "Ne tavsiye edersin?" dedi.

⁶⁶ Ebû Yüsuf, Kitabu'l-Harac, s. 57; İbn Sa'd, Et-Tabakatu'l-Kübra, III, 295; Taberî, Tarih, III, 210; el-Belazurî, Futûhu'l-Buldân, s. 655-662; Suyutî, Tarihu'l-Hulefâ, s. 143; el-Maverdî, Ahkamu's-Sultaniyye, s. 199.

⁶⁷ Ebû Yüsuf, Kitabu'l-Harac, s. 59; İbn Sa'd, et-Tabakatu'l-Kübra, III, 300; el-Belazurî, Futûhu'l-Buldân, s. 635-36; el-Ceşşiyarî, Kitabu'l-Vüzera, s. 16-17; el-Maverdî, Ahkamu's-Sultaniyye, s. 195-200.

⁶⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Fayda, Mustafa, Hz.Ömer Dönemi Divan, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 107-175.

Bunun üzerine Fîrûzan halifeye divan kurmasını tavsiye etti, bu tavsiye ettiği metod hakkında açıklamalarda bulundu. Bunun üzerine Hz.Ömer onun önerdiği şekliyle divan kurdu.⁶⁹

Ancak bu rivayet iyi tahlil edildiğinde görüleceği üzere Fîrûzan'ın tavsiyesi uygulamada olmayan ordu divanı tesisi değildir. Aksine mevcut sistemin daha iyi işletilmesi düşüncesiyle bir metod teklifidir. Zira Hz.Muhammed (s.a.v) döneminde ordu ile ilgili bilgiler zaten kayıt altına alınmakta, askerlerin kaydı yapılmakta idi. el-Buharî'nin Sahih'inde geçen bir rivayette Huzeyfe b. Yeman'a varan senetle şu rivayet zikredilir: "Rasulullah (s.a.v) halkları Müslüman olanları bana yazın" buyurdu, "biz kendisine binbeşyüz erkek yazdık."⁷⁰ Bu işlemin ordu teşekkülü için bir yazma işlemi olduğu bilinmektedir. Sahih-i Müslim'de geçen başka bir rivayette de İbn Abbas'tan şöyle bir nakil vardır; Rasulullah (s.a.v)'ı hutbe okurken işittim, şöyle buyuruyordu: "Hiçbir erkek, yanında mahremi bulunmadıkça bir kadınla yalnız kalmasın, kadın da yanında mahremi olmadıkça yolculuk yapmasın." Bir adam kalkarak şöyle dedi; "Ey Allah'ın Rasulü, benim zevcem hacca gitti, ben ise şu şu gazaya yazılmıştım." Allah Resulü şöyle buyurdu: "Git ve eşinle birlikte haccet."⁷¹ Bu hadis Sahih-i Buhari'de, "ben şu şu gazveye yazıldım, eşim de hacca gidiyor.. " ifadesiyle mevcuttur.⁷²

Tirmizî, Nafi'nin İbn Ömer'den rivayet ettiği şu hadisi tahrir eder: "İbn Ömer dedi ki; "Bir ordu içinde Rasulullah (s.a.v)'a arz olundum, ondört yaşında idim, beni kabul etmedi, ertesi yıl bir orduda arz olundum, onbeş yaşında idim, beni kabul etti."⁷³ Bu ve benzeri rivayetleri Kettani "Devlet Başkanının Divana Kayıt İçin Hangi Yaştakilere Müsaade Ettiği" başlığı altında zikretmektedir.⁷⁴

Bu rivayetler bize gösteriyor ki daha o dönemde ordu ile ilgili asker yazım işlemiyle alakalı bir divan şekli zaten oluşturulmuş durumda idi. Fîrûzan rivyeti ise genişleyen ve sayısı artan bir ordu karşısında uygulamanın diğer büyük devletlerde mevcut bulunan daha kullanışlı bir metodun aktarılması ile alakalıdır. Rivayet bu şekilde değerlendirildiğinde Hz.Ömer'in uygulamasının bir divan teşekkülü olmayıp yeni bir metod olduğu anlaşılacaktır. Ancak şunu da belirtelim ki, Hz.Muhammed (s.a.v) dönemindeki uygulama oturmuş bir divan şeklinden ziyade bir yazım işlemidir. Kettani bu konuyla alakalı olarak Hıtat sahibi el-Makrizî'den şu bilgiyi aktarmaktadır; "İslâm'ın ilk zamanlarında divanların yazılması, yazılan şeylerin birbirine eklenen sayfalar yapılması şeklinde idi."⁷⁵

d) Divana Kayıtlarda Takip Ettiği Öncelik Sırası

Hz.Ömer, kâtiplerin Haşimoğullarından, halifelik sırasını gözeterek Hz.Ebû

⁶⁹ el-Ceşşiyarî, Kitabu'l-Vüzerâ, s. 17; el-Maverdî, Ahkamu's-Sultaniyye, s. 200.

⁷⁰ el-Buharî, Cihad, 181.

⁷¹ Müslim, Hac, 74.

⁷² el-Buharî, Cihad, 181, Nikah, 111.

⁷³ Tirmizî, Cihad, 31.

⁷⁴ Kettani, et-Teratibu'l-İdariyye, I, 303.

⁷⁵ Kettani, et-Teratibu'l-İdariyye, I, 294.

Bekir ve kabilesinden başlayarak sırayla Hz.Ömer ve kabilesini yazmalarına karşı çıktı. O, öncelikle Rasulullah'ın akrabalarından başlamalarını, sonra akrabalık bakımından ondan sonra gelenleri yazmalarını ve kendisini de Allah'ın koyduğu yere koymalarını söyledi. Hz.Ömer'in kabilesinden olan Beni Adıyy'den bazı kimseler Hz.Ömer'e kendisini daha üstün bir mertebeye yazdırmasını istediler. Fakat Hz.Ömer bu teklifi de kabul etmemiştir.⁷⁶ Sonuçta O, Rasulullah'a yakınlık derecelerinin, İslâm'a önceki girmiş olanların ve Rasulullah'a daha fazla yardımcı dokunanların ön plana alındığı bir sıralamaya razı oldu.⁷⁷

Hz.Ömer, Cabiye'de yaptığı konuşmada nasıl bir sıralama takip edeceğini şu cümlelerle ifade etmiştir:

"Kim Kur'an'dan bir şey sormak istiyorsa, Ubey b. Ka'b'a gelsin. Kim feraiz üzerine soru sormak istiyorsa Zeyd b. Sabit 'e gelsin. Kim fıkha dair soru sormak istiyorsa Muaz b. Cebel'e gelsin. Kim de mal istiyorsa bana gelsin. Çünkü Yüce Allah beni hazine emanetçisi ve bölüştürücü kılmıştır. Ben ilk önce atıyeleri vermeye Rasulullah 'in zevcelerinden başlıyorum. Sonra ilk Muhacirler, daha sonra Mekke'den çıkarılan, evlerimizden, mallarımızdan mahrum bırakılan arkadaşlarımdan, bundan sonra da Muhacirlerden önce Medine'yi yurt edinmiş ve gönülleri iman ile dolmuş Ensar'dan başlıyorum. Kim hicret etmekte acele etmişse atıyye de ona çabuk verilecektir. Kim de hicret etmekte gecikmiş ise atıyye de ona gecikerek verilecektir. Kimse devesinin çöktüğü yerden başka şeyi suçlamasın.⁷⁸

Bu sıralama şu şekildedir:

Rasulullah'ın akrabalarından her biri için senelik beş bin dirhem, Abbas b. Abdulmuttalib için yedi bin dirhem olduğu da söylenmektedir. Bir başka rivayette, Rasulullah'ın hanımlarından başkası için Bedir ehline verilenden daha fazla maaş verilmediği zikredilir. Ensar ve Muhacirin'den Bedir Savaşına katılanların her birine beşbin dirhem, İslâm'a girişleri hususunda Bedir Savaşına katılanların derecelerinde olanlara, Habeşistan'a hicret edenlere, Uhud savaşına katılanların oğullarına ikibin dirhem verildi. Fakat Hz.Hasan ve Hz.Hüseyin'e beşbin dirhem ve Üsâme b. Zeyd'e dörtbin dirhem verildi. Hz.Ömer'in oğlu Abdullah, kendisinin üç bin dirhem aldığını, Üsâme'ye dörtbin dirhem verildiğini hatırlatıp gerekçesini sordu. Hz.Ömer; "Ona fazla verdim. Çünkü Rasulullah onu ve babasını çok seviyordu" diyerek cevap verdi. Hz.Peygamber'in hanımlarından her birine on iki bin dirhem tahsis edildi. Mekke'nin fethinden önce hicret eden her erkeğe üç bin, Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olan her erkeğe iki bin dirhem maaş bağlandı. Daha sonra Kur'an okumaları ve cihada iştirak etmeleri göz önüne alınarak dereceleme yapıldı. Geriye kalan halk için aynı miktarda maaş bağlandı. Medine'ye gelen her bir erkeğe yirmi beşer dinar verildi. Diğer kişiler için de aynı miktar tahsis edildi. Şam bölgesi ve Irak'taki fetihlerle uğraşan Yemenîler, Kaysilerden her bir erkeğe üçyüzün altına düşmemek üzere dokuzyüz, bin ve iki bin dirhem maaş bağlandı.⁷⁹

⁷⁶ İbn Sa'd, et-Tabakatu'l-Kübra, III, 295; İbn Tiktaka, el-Fahrî, s. 84.

⁷⁷ İbn Sa'd, et-Tabakatu'l-Kübra, III, 296; Yakubî, Tarih, II, 153; İbn Tabataba el-Fahrî, s. 84.

⁷⁸ Ebü Ubeyd, el-Kâsım b. Sellam (v. 224/838), Kitabu'l-Emval, (Nşr. M. Halil Herras), Kahire, 1975, s. 285.

⁷⁹ el-Belazurî, Futuhu'l-Buldan, s. 656-662; Kettani, et-Teratibu'l-İdariyye, I, 295-297.

III) HZ.OSMAN DÖNEMİ DİVAN

Hz.Osman hilâfete geldiğinde Hz.Ömer'in başlatmış olduğu divan işini devam ettirdi.⁸⁰ Onun döneminde Mervân b. Hakem ve Abdülmelik b. Mervân Divanu'l-Hatem'i, Abdülmelik b. Mervân Medine Divanını, Ebû Cebira Kûfe Divanını ve Abdullah b. Erkam da Beytü'l-Mal Divanını tutuyordu ki, Abdullah bu işi Hz.Muhammed (s.a.v) zamanında da yapıyordu.⁸¹

Bu araştırmamızda onun zamanında konumuzla alakalı önceki yapının aynen devam ettiği, geliştirici fazla bir tedbirin alınmadığını müşahede ettik.

IV) HZ.ALİ DÖNEMİ DİVAN

Hz.Ali hilâfete geldiğinde ise daha çok iç karışıklıklarla meşgul olduğundan mevcut sistemi aynen devam ettirmiştir.⁸² Hz.Osman'ın halifelik döneminde sakin dönemler yaşanmış olması, fakat daha sonra kargaşa içine girilmesine rağmen devlet idare sistemindeki divan teşkilatıyla alakalı bir gelişmenin kaydedilememesine oranla, Hz.Ali döneminde herhangi bir ilerlemenin olmayışı daha makul görülmektedir. Zira bilindiği gibi onun dönemi sürekli bir kargaşa dönemi olmuştur. Hilâfete gelişinde dahi hep itirazlar olmuş, biat etmeyenler olmuştur. Yaşanan Cemel, Sıffin savaşları dahi bunun en güzel açıklayıcılarıdır. Diğer taraftan Harici ve diğer grupların tutumları da ortadadır. Hz.Ali daha çok bu tür siyasi mücadelelerle hilâfet süresini geçirmek zorunda kalmıştır.

C) RÂŞİD HALİFELER DÖNEMİ SONUNA KADAR OLUŞMUŞ MEVCUT DİVANLAR

Bu divanları, fonksiyonlarını ve devlet idaresindeki önemlerini vurgulamak amacıyla kısaca özetlemekte fayda vardır.

I) Divanu'l-Cünd

Hz.Peygamber zamanında kurulmuş⁸³ Hz.Ömer'in de şekillendirdiği⁸⁴ ve askeri işlemlerin yürütüldüğü divandır. Çok büyük öneme haiz olmuştur. Bu divan sayesinde ganimetler pay ediliyor, askerlerin hak ve yükümlülükleri bir sisteme bağlanıyordu.⁸⁵

II) Divanu'l-Haraç

Divanlar içerisinde en önemli divan olarak addedilen bu divan⁸⁶ devletin malî işlerinin kontrol altında tutulmasını sağlıyordu.⁸⁷ Bu sayede devletin gelir ve giderleri belli bir takvim altına alınmakta idi. Kuruluşu Hz.Muhammed (s.a.v)

⁸⁰ Hallak, Hasan Ali, Ta'ribu'n-Nukud, s. 89.

⁸¹ el-Cehşiyârî, Kitâbu'l-Vüzerâ, s. 21.

⁸² Hallak, Hasan Ali, Ta'ribu'n-Nukud, s. 89.

⁸³ Aykaç, Mehmet, Abbasi Devletinin İlk Dönemi, s. 77.

⁸⁴ Hallak, Hasan Ali, Ta'ribu'n-Nukud, s. 95.

⁸⁵ Daha geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, et-Tabakâtu'l-Kübrâ, II, 27; el-Cehşiyârî, Kitâbu'l-Vüzerâ, s. 38; Kalkaşendî, Subhu'l-Â'sâ, I, 91- 481; Hallak, Hasan Ali, Ta'ribu'n-Nukud, s. 95; Aykaç, Mehmet, Abbasi Devletinin İlk Dönemi, s. 77-79.

⁸⁶ Hallak, Hasan Ali, Ta'ribu'n-Nukud, s. 95.

⁸⁷ Aykaç, Mehmet, Abbasi Devletinin İlk Dönemi, s. 118.

döneminde olmuştur.⁸⁸ Oluşum döneminde yani Hz.Ömer zamanında ise bu divanın mevcut Irak ve Şam divanlarından aynen alındığı söylenmektedir. Merkeze uzak bölgelerdeki devlet gelirleri oralardaki divanlar sayesinde ihtiyaçlar belirlenip çıkarıldıktan sonra devlet merkezine gönderilmekte idi.⁸⁹

III) Divanu'r-Resail

Yazışmalarla alakalı olan bu divan daha Hz.Muhammed (s.a.v) döneminde bile şeklen mevcut idi.⁹⁰ Hz.Muhammed (s.a.v), devlet işlerinde mektuplar ve vesikalar yazdırmıştır.⁹¹ Hulefa-i Râşidin de aynı yolu takip etmiş ve bu iş için onlar da kâtipler edinmişlerdir.⁹² Genellikle bu divanın başına halifenin ailesinden veya o bölgenin eşrafından güvenilir kimseler getirilmiştir.⁹³ Çünkü bu makamda devlet sırrı söz konusu ve bu sırrın ifşa edilmesi tehlikesi mevcuttur.⁹⁴

IV)Divanu'l-Hatem

Daha önce de zikrettiğimiz gibi Hz.Muhammed (s.a.v) döneminde kullanılan bu sistem önemli belgelerin vilayetlere gönderilmesi işini yerine getirme görevini üstlenmektedir.⁹⁵ Sasanilerden alınmış olan bu sistem, Hz, Muhammed (s.a.v) ve Hulelâ-i Râşidin döneminde önemini yitirmeden devam etmiştir.⁹⁶

V) Divanu'l-Berîd

Berîd Divanı, resmî posta ve istihbarat teşkilatına verilen addır.⁹⁷ Kelimenin kökeni hakkında değişik rivayetler mevcuttur. Latince "posta hayvanı" anlamına gelen "veredus"tan alındığı,⁹⁸ Arapça olduğu ve "resul", "elçi" manalarına geldiğini söyleyenler vardır.⁹⁹ Farsça, "Burîdan" kelimesinden alındığı da rivayet edilmektedir.¹⁰⁰

Her ne kadar Muâviye döneminde ihdas edildiği yaygın kanaat ise de,¹⁰¹ Hz.Muhammed (s.a.v) ve Hulefâ-i Râşidin döneminde de kullanıldığına dair rivayetler mevcuttur.¹⁰² Bu teşkilat sayesinde genişleyen devlet sınırlarının

⁸⁸ Tuğ, Salih, İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, İstanbul, 1984, s. 100, Yeniçeri, Celal, İslâm'da Devlet Bütçesi, İstanbul, 1084, s. 53.

⁸⁹ Daha geniş bilgi için bkz. el-Belâzurî, Futûhu'l-Buldân, s. 298-301; Taberî, Tarih, VI, 95; el-Cehşiyârî, Kitâbu'l-Vüzera, s. 24; el-Maverdî, Ahkâmü's-Sultaniyye, s. 197; Ya'kubî et-Tarih, II, 233; Hallak, Hasan Ali, Ta'ribu'n-Nukud, s. 95-96; Aykaç, Mehmet, Abbasi Devletinin İlk Dönemi, s. 118-126.

⁹⁰ Hallak, Hasan Ali, Ta'ribu'n-Nukud, s. 96; Aykaç, Mehmet, Abbasi Devletinin İlk Dönemi, s. 41.

⁹¹ Ya'kubî, et-Tarih, II, 80; el-Belâzurî, Futûhu'l-Buldân, s. 460; el-Cehşiyârî, Kitâbu'l-Vüzera, s. 12-13.

⁹² el-Cehşiyârî, Kitâbu'l-Vüzera, s. 15, 16, 21, 23.

⁹³ Hasan-Ali İbrahim, en-Nüzumu'l-İslâmiyye, s. 140.

⁹⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Belâzurî, Futûhu'l-Buldân, s. 460 vd.; Kalkaşendi, Subhu'l-Â'sâ, I, 125-137; Hallak, Hasan Ali, Ta'ribu'n-Nukud, s. 96-97; Aykaç, Mehmet, Abbasi Devletinin İlk Dönemi, s. 41-42.

⁹⁵ İbn Sa'd, et-Et-Tabakatu'l-Kübra, I, 258; el-Belâzurî, Futûhu'l-Buldân, s. 447-448.

⁹⁶ el-Cehşiyârî, Kitâbu'l-Vüzera, s. 2.

⁹⁷ Aykaç, Mehmet, Abbasi Devletinin İlk Dönemi, s. 50.

⁹⁸ Köprülü, Fuat, "Berid", M.E.B. İ.A., II, 541.

⁹⁹ İbn Manzur, Lisanu'l-Arab, III, 86.

¹⁰⁰ Hallak, Hasan Ali, Ta'ribu'n-Nukud, s. 98.

¹⁰¹ Hallak, Hasan Ali, Ta'ribu'n-Nukud, s. 99.

¹⁰² Kettânî, et-Terâhibu'l-İdâriye, I, 191.

merkezle olan iletişimi sağlanmış, idarî işlerin akışı, emirlerin ulaştırılması vs. işler ancak bu şekilde mümkün olmuştur.

SONUÇ

Devlet işlerini yürütme, divan sistemini oluşturma ve işleyişini temin etmek köklü bir devlet ve medeniyetin ürünüdür. Hicretle birlikte temelleri atılan İslâm Devleti de bu seviyeye ulaşabilmek için belli bir serüven takip etmiştir. Araştırmamız neticesinde bu serüveni şöyle özetleyebiliriz:

Kabile hayatı ve aşiret anlayışı içerisinde yaşayan Arap âlemi ilk olarak Hz.Muhammed (s.a.v)'in önderliğinde yazılı kuralları olan bir sisteme geçmiştir. Bundan önce ihtiyaç duymadıklarından dolayı herhangi bir yazılı idarî sistemleri mevcut değildi. Gittikçe güçlenen Medine Site Devleti siyasi üstünlüğü ele geçirdikçe etrafında ki kabilelerin kendisine katılımını sağlamış ve devlet idaresi alanında birçok gelişmeye imza atmıştır. Ancak devlet idarî sisteminin göstergesi durumundaki divan sistemi konusunda temellerinin atılmış olmasına, belirli divanların kurulmuş ve yazıya geçirilmiş olmasına rağmen pek fazla gelişme kaydedememiştir. Çünkü hem risalet, hem de devlet başkanlığı görevini yürüten Hz.Muhammed (s.a.v) önceliğini daha ziyade dinî konulara vermiş, ortamın uygun olmaması ve imkanların kısıtlı olması sebepleriyle bu tür yeniliklere gereği kadar eğilememiştir.

H.z.Muhammed (s.a.v)'in vefatından sonra iktidara gelen Hulefâ-i Râşidin de genel ilkeleri ile O'nun sistemini takip etmişlerdir. Hz.Ebü Bekir Ridde olayları, Hz.Ali ve Hz.Osman ise iç karışıklıklarla meşgul olmuşlar iken, Hz.Ömer daha ziyade fetih hareketlerinde bulunmuştur. Diğerlerine nispeten daha müsait bir ortama sahip olan Hz.Ömer devlet idaresi ile alakalı bir çok konuda yeni gelişmeleri sağlayabilmiştir. Gelirleri artan ve gittikçe genişleyen idarî işlerin düzenini temin için ise gerekli olan divanları yenilemiş, geliştirmiş ve daha kullanışlı bir hale getirmiştir. Şekil ve işleyiş olarak diğer devletlerdeki mevcut sistemlerden alıntılarda bulunmuş iken, bu divanların dilini Arapça, çalışanlarını da Araplardan seçmiştir.

Yeni oluşturulan İslâm kültür ve medeniyet alanında bu devlet idarî sistemi ve divan müessesesi güçlü bir devlet ve köklü bir medeniyetin temel taşlarını oluşturmuşlardır. Daha sonraki dönemlerde o muazzam kültür ve medeniyetin oluşumu bu sayede sağlanmıştır.